

Prof. zw. dr hab. Elżbieta Hurnik

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Ocena rozprawy doktorskiej

Katarzyna Niesporek: *Hałda. O śląskiej wyobraźni poetyckiej i symbolicznej*. Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Mariana Kisiela. Uniwersytet Śląski, Wydział Filologiczny, Katowice 2017, ss. 198.

Pani mgr Katarzyna Niesporek podjęła w rozprawie tematykę ważną w refleksji naukowej sytuującej się w obszarze szeroko pojętej regionalistyki, wiążącej się z takimi dyscyplinami i metodami badawczymi, jak geopoetyka, geografia kulturowa, antropologia miejsca, biografizm, autobiografizm, itd. Przedmiotem tej refleksji są teksty kultury, w tym literackie obrazy inspirowane i kształtowane przez elementy określonej przestrzeni oraz znaczenia symboliczne budowane w utworach przez owe realne miejsca. Do regionów, które projektują charakterystyczną, opartą na znaczących wyróżnikach krajobrazowych przestrzeń poetycką, uruchamiając przy tym bogatą symbolikę kulturową, należy pejzaż Śląska, jego przemysłowa postać. Budynki fabryczne, kopalniane kominy, szyby, hałdy, a także ludzkie siedziby, „familoki”, podwórka i place z nieodłączną „klopsztangą” – to wyraziste składniki śląskiego krajobrazu, utrwalone w literaturze, obdarzone rozlicznymi funkcjami. Budzą one uwagę literaturoznawców i podsuwają różnorodne tropy interpretacyjne, czego świadectwem są między innymi sesje śląskoznawcze i publikacje badaczy reprezentujących katowickie środowisko naukowe: Mariana Kisiela, Elżbiety Dutki, Aleksandra Nawareckiego i innych. Prace poświęcone śląskim twórcom (w tym Wilhelmowi Szewczykowi, Tadeuszowi Kijonce, Stanisławowi Krawczykowi), literackim obrazom przemysłowej scenerii, czerpiącym z geografii i historii Śląska, publikacje na temat symbolicznego i kulturowego wymiaru krajobrazowych wyróżników regionu dowodzą rangi problematyki związanej ze Śląskiem we współczesnym literaturoznawstwie.

Autorka przedłożonej pracy skupiła się na tym elemencie śląskiego pejzażu, jakim jest hałda – miejsce realnie istniejące, „natrętnie” obecne w życiu człowieka (s. 9), a jednocześnie miejsce wyobrażone, poprzez które dotrzeć można do „śląskiej wyobraźni poetyckiej i

symbolicznej”; hałda wszak „prowokuje wyobraźnię” (s. 9). O inspirującym potencjale hałdy i sile jej oddziaływania na twórców świadczą materiały sesji poświęconej temu właśnie elementowi śląskiego pejzażu, jaka odbyła się na Uniwersytecie Śląskim w roku 1999, praca zbiorowa *Od hałdy do kultury* z roku 2012 i inne publikacje, które zostały przywołane i wykorzystane w rozprawie. Hałda w świetle dociekań badawczych jawi się jako materialny znak przeszłości i projekcja przyszłości, jako metaforyczny obraz obejmujący całość ludzkiego życia i prowokujący do pytań o sprawy uniwersalne, jako nośnik bogatych znaczeń.

Badaczka nadała pracy przejrzysty porządek: składa się ona z kilku części (nienumerowanych), z których pierwsza ma charakter wprowadzenia w problematykę związaną z hałdą, następne poświęcone są wybranym twórcom (sześć części), ostatnia nosi tytuł: *Bez zakończenia*. W zamieszczonej na końcu *Bibliografii* wyodrębnione zostały kolejno, co odpowiada segmentacji wywodu, prace na temat hałdy (z zakresu geologii, inżynierii środowiska, literaturoznawstwa, słowniki) i dotyczące wyobraźni (w tym Bachelarda, Barthesa, Duranda i innych), publikacje związane z twórczością omawianych poetów (literatura podmiotowa, monografie, artykuły w pracach zbiorowych, recenzje, itd.), a także inne, odnoszące się do kontekstów dzieła literackiego i metod badawczych. W części pierwszej, opatrzonej tytułem: *W głąb hałdy: wprowadzenie*, Autorka wydobywa fenomen hałdy, jej rzeczywisty i symboliczny wymiar. Wychodząc od zdefiniowania pojęcia hałda (i wskazania jego związków z rozwojem przemysłu), określa szersze konteksty, jakie to pojęcie przywołuje. Hałda jest „ikoną Śląska” (s. 6), postrzeganą w nowej perspektywie „ikoną wyobraźni” (s. 8); to „miejsce autobiograficzne” będące symbolem „swojskości” (s. 10-11), obdarzona wieloma znaczeniami „przestrzeń, forma, kształt” (s. 11), „przedmiot, rzecz, konkret” pełniący funkcje „przedstawieniowe i symboliczne” (s. 14), to pozornie bezużyteczne kamienie – „resztki, wysypisko, śmietnik” (s. 15). W świetle zasygnalizowanych zagadnień badawczych hałda jawi się jako miejsce „spotkania człowieka z naturą i kulturą” (s. 16).

Część pierwsza zawiera *Uwagi o pracy*, w których Autorka określa charakter rozprawy, główne zadania, materiał i obszar badawczy. Praca, według przyjętego założenia, stanowi zbiór „szkiców i interpretacji” (s. 16); przedmiotem uwagi są tu wybrane utwory poetyckie, w których hałda traktowana jest nie tylko jako element krajobrazu, ale przede wszystkim jako nośnik znaków „egzystencjalnych i etycznych” (s. 17). Zadanie, jakie Badaczka wyznaczyła sobie w pracy, prowadzi do wyłonienia tych znaczeń: „Zobaczyć Śląsk i człowieka zamkniętego

w przemysłowym krajobrazie właśnie przez pryzmat jego najoczywistszej ikony, to zderzyć się z niezwykle ważnymi pytaniami o istnienie i jego wartość" (s. 17). Poszukując swojego miejsca w obszarze badawczym, Katarzyna Niesporek podjęła próbę „stematyzowania tego, co do tej pory umykało spojrzeniu krytycznemu” (s. 17). W dalszym ciągu części pierwszej przedstawiła poetów, których utwory są analizowane w rozprawie, scharakteryzowała też ogólnie ich postawę wobec tego elementu śląskiego pejzażu, jakim jest hałda.

Uwagi o pracy wymagałyby rozbudowania w kilku punktach. Dokładniejsze wskazanie luk w dotychczasowym stanie badań pozwoliłoby w pełni docenić rangę przedsięwzięcia, jakie Badaczka podjęła w rozprawie. Kolejna kwestia wiąże się z uzasadnieniem wyboru autorów, których wiersze zostały poddane analizie. Hałda jest elementem świata poetyckiego w wielu utworach poetów śląskich, twórców o różnej randze; stąd wynikały konieczne ograniczenia w zakresie badanego materiału literackiego. Autorka stwierdza, iż przywołała w pracy poetów „najbardziej charakterystycznych” i zapewne najważniejszych „dla swojego czasu, a nawet dla literatury na Górnym Śląsku”, i dalej – iż reprezentują oni „pierwsze i drugie pokolenie autorów” (s. 17). Te określenia, zwłaszcza dotyczące przyporządkowania generacyjnego poetów, są zbyt ogólnikowe, co zapewne w części wynika ze świadomego zrezygnowania z kontekstu historycznoliterackiego, który pojawia się, jak stwierdza Badaczka, „tylko przy okazji, jest wzmocnieniem interpretacyjnych tez” (s. 23).

Natomiast sposób podjęcia przez Katarzynę Niesporek zamierzonych zadań, kierunek postępowania badawczego rysuje się jasno w każdej części. Autorka dąży do wskazania inspirującego wpływu pejzażu przemysłowego na omawiane w pracy dokonania literackie. Poddając wnikliwej analizie sposoby obrazowania w tych wierszach, w których hałda odgrywa znaczącą rolę (z wyjątkiem Zegadłowicza), określa jej miejsce w poetyckim pejzażu oraz funkcje symboliczne, jakie pełni w utworze, konstruuje wnioski dotyczące ich przesłania. Główny kierunek refleksji badawczej wytycza – użyty w charakterze motta – fragment pracy Małgorzaty Baranowskiej *Surrealna wyobraźnia i poezja* (1984), który unaocznia, na czym polega fenomen wyobraźni, jej kreatywna moc, a zarazem podkreśla znaczenie wyobraźni jako przedmiotu obserwacji. Zaprezentowane w pracy interpretacje obrazów traktowane są jako narzędzia umożliwiające dotarcie do wyobraźni poetów.

Część analityczno-interpretacyjną rozprawy rozpoczynają rozważania nad *Pieśnią o Śląsku* Emila Zegadłowicza, poematem wydanym w roku 1933, w którym obraz

przemysłowego regionu pozbawiony jest znaczącego wyróżnika – stąd tytuł tej części: *Śląsk bez hałd*. Zegadłowicz, poeta Beskidu, skupiający się na tematyce ziemi i związanym z nią człowiekiem, manifestujący postawę antyurbanistyczną, tworzył, jak dowodzą cytowani w pracy badacze, mit „przymierza z ziemią” (s. 24). Toteż poemat będący efektem pobytów poety na Śląsku i stanowiący odrębne dokonanie w jego dotychczasowej twórczości budzi uzasadnioną uwagę. Autorka rekonstruuje w *Pieśni* postawę Zegadłowicza wobec ziemi śląskiej będącej tu przedmiotem podziwu i miłości („ziemia święta”, s. 30), budującej poczucie przynależności („ziemia macierzna”, s. 30). Ukazuje stosunek poety do przestrzeni industrialnej, elementów urbanistycznych, waloryzowanych pozytywnie; wydobywa profetyczny charakter utworu, określa cechy warsztatu literackiego (w tym operowanie barwą). Poeta przedstawił ziemię śląską z takimi wyróżnikami krajobrazowymi, jak huty, szyby, kominy, pomijając przy tym hałdę; „czarnej” ziemi przeciwstawił Śląsk „zielony” (s. 38). W swoim utworze połączył Zegadłowicz, jak dowodzi Autorka, dawne poglądy z odkryciem nowej wartości ziemi. Z tego względu *Pieśń o Śląsku*, która nie doczekała się dotąd głębszego zainteresowania badaczy, jest utworem ważnym dla podjętej w pracy tematyki.

Kolejna część rozprawy – *W cieniu brzoź i kominów* – prezentuje innego autora wierszy o Śląsku z lat międzywojennych – Włodzimierza Żelechowskiego, związanego z Katowicami „przybysza z Krakowa” (s. 40). Analizie poddany tu został zbiór z roku 1933, który przyniósł poecie rozgłos. Tom *W cieniu brzoź i kominów. Tematy śląskie* zawiera utwory, w których pojawiają się obrazy hałdy. Katarzyna Niesporek ukazuje sposób budowania w wierszach pejzażu, ujawnia dwoistość obrazu hałdy; charakteryzuje poetyckie instrumentarium (metaforyka, operowanie światłem i barwą), oddające rodzaj wyobraźni. Szczegółowa analiza prowadzi do wyłonienia znaczeń ewokowanych przez hałdy, refleksji o charakterze egzystencjalnym, a także do określenia kondycji podmiotu lirycznego i stosunku poety wobec krajobrazu przemysłowego; hałdy nie zostały tu, jak stwierdza Autorka, poddane mitologizacji. Rozważania na temat Śląska w twórczości Żelechowskiego zamykają i puentują przytoczone konstatacje badaczy – Kazimierza Czachowskiego, podsumowującego (w 1933) sposób podejścia poety do „czarnego kraju” jako „umiłowanie bez sentymentu” (s. 51), i Zdzisława Hierowskiego (1969), który dostrzegł w jego wierszach „surową rzeczowość” i osiągniętą poprzez strukturę obrazu poetyckiego „wymowę protestu społecznego” (s. 51).

W części *Bard hałd* interpretowane są wiersze Wilhelma Szewczyka, pisarza mocno związanego z ziemią śląską, która była jego miejscem urodzenia, najbliższym otoczeniem od czasów dzieciństwa i ważnym tematem twórczości. Badaczka poddaje analizie wybrane utwory poety z lat 1937-1941. W *Nowej pieśni o Śląsku* (1937), mającej charakter profetyczny, rekonstruuje cechy wizji poetyckiej, w której ważny element stanowi hałda, obdarzona znaczeniami symbolicznymi i egzystencjalnymi; w odzie *Do braci hałdziarzy* (i późniejszych wierszach) dostrzega, jak hałda buduje tożsamość autora, jak staje się „miejscem inicjacji poety” (s. 65). Wnikliwa lektura wierszy z cyklu *Ptaki* pozwala dostrzec szczególne znaczenia przypisane hałdzie, powiązanej z ludzkim losem i cierpieniem. Badaczka śledzi sposoby budowania obrazu hałd, analizuje język utworów; ukazuje, jak osobiste przeżycia i doświadczenia poety przekształcają się w tworzywo jego wierszy, jak wykorzystuje on pieśń ludową (historię Karoliny i Karliczka), czyniąc hałdę świadkiem i symbolem miłości kobiety i mężczyzny. W epicko-lirycznym poemacie *Hanys* z 1938 roku hałda postrzegana jest nie tylko jako element pejzażu, na tle którego rozgrywa się tragiczny los tytułowego bohatera, ale przede wszystkim jako świadek jego zmagania z trudami życia oraz uczestnik rozgrywających się wydarzeń. Jest „symbolem doskwierającej rzeczywistości”, a jednocześnie „znakiem tożsamości, ikoną małej ojczyzny zarówno poety, jak i bohatera poematu” (s. 74). W utworze *Noc* wydanym w roku 1941, poemacie o „Śląsku prawdziwym” (s. 85), dostrzega Autorka bogate znaczenia hałdy, ukazywanej „z punktu widzenia różnych bohaterów” (s. 86), powiązanej z ludzkimi działaniami, dążeniami, niepokojami. Hałda traktowana jest jako nieodłączna część egzystencji pisarza (i wszystkich Ślązaków), a sposoby jej obrazowania ujawniają siłę poetyckiej wyobraźni Szewczyka.

Przedmiotem uwagi w części kolejnej – *Hałdy w tle* – są utwory Bolesława Lubosza, poety, dla którego Śląsk stanowił przestrzeń doświadczaną na co dzień, przestrzeń prywatną, stale obserwowaną, a zarazem nieustające źródło inspiracji. Hałda jest tu „alegorią śląkości” (s. 97), objawiającą swoją złożoność i tworzącą różnorodne związki z człowiekiem, czego Autorka dowodzi, charakteryzując sposoby konstruowania przez Lubosza poetyckich pejzaży w wierszach pochodzących z różnych zbiorów. Hałda staje się, podobnie jak u innych pisarzy Śląska, metaforycznym obrazem przemysłowego rozwoju i ludzkiego trudu, ale też miejscem rozkwitającej przyrody; prowokuje do pytań dotyczących zarówno bytu natury, jak i ludzkiej istoty. Obserwacja hałdy obejmuje wzrokowe postrzeganie jej materialnej struktury oraz

doznania słuchowe, węchowe, temperaturalne. Zakres znaczeń hałdy wzbogacają w wierszach Lubosza wspomnienia domu dzieciństwa (pamięć domu) oraz fundamentalne tematy związane z ludzką egzystencją i umieraniem. Badając język utworów i cechy krajobrazów poetyckich, Autorka ujawnia ambiwalentne znaczenia hałdy i różne punkty widzenia w ocenie tego fenomenu śląskiego pejzażu.

Poeta ziemi to szkic poświęcony Tadeuszowi Kijonce, dla którego Śląsk stanowił – w życiu i twórczości – „małą ojczyznę” (s. 122). Wskazane tu zostały cechy tworzące fundament poetyckiego światopoglądu autora *Rzeźby w czarnym drzewie* – stosunek do ziemi, do rzeczywistości, konkretnych miejsc, uruchamiających kategorię pamięci, do ciała i cielesności. Kijonka upamiętniał wydarzenia i ludzi; przywołał postać Alojzego Piontka, uosabiającego ludzką nadzieję i moc przetrwania. Poświęcony mu utwór *Siódma północ* („poemat o nadziei”, s. 128), analizuje Badaczka, wydobywając różne wyobrażenia hałdy: jako scenerii wizyjnej, onirycznej, jako przestrzeni, która nabiera „metafizycznego znaczenia” (s. 135), jako śmietnika, ale i „skarbcza” dla potrzebujących (s. 142), miejsca przedstawionego w „kategoriach fizjologicznych” (s. 143), ale i w wymiarze sakralnym. Równie bogate znaczenia rekonstruowane są w poemacie *Pod Akropolem* i innych wierszach. W świetle przeprowadzonych analiz ujawnia się znacząca rola hałdy w poezji Tadeusza Kijonki i związana z nią metaforyka. Katarzyna Niesporek odsłania sposoby obrazowania hałdy, charakteryzuje repertuar użytych środków artystycznego wyrazu, tropi złożone sensy słów, zdań, związków frazeologicznych, wskazuje na oryginalne rozwiązania.

Badaczka skupia się w rozprawie na wierszach jeszcze jednego znaczącego twórcy związanego z regionem: Stanisława Krawczyka. Cechą wyróżniającą jego utwory jest traktowanie hałdy jako elementu krajobrazu wspólnego „zarówno dla śląskiej i zagłębiowskiej rzeczywistości” (s. 156). Poświęcona Krawczykowi część nosi tytuł *Metafizyka hałdy*, oddający postawę poety wobec tego miejsca, które stanowi przestrzeń doświadczeń osobistych, należy do najbliższego, codziennego otoczenia, ale staje się też miejscem wyjątkowym, przestrzenią niezwykłą. Katarzyna Niesporek określa sposób odbierania przez poetę rzeczywistości; wydobywa różnorodne oblicza hałdy, sytuuje ją w sferze rzeczywistej i w sferze *sacrum*, w obrębie doświadczeń religijnych i związanej z nimi symboliki, ukazuje związki hałdy z ludzką egzystencją.

Część zamykająca rozważania (opatrzone tytułem: *Bez zakończenia*) kontynuuje refleksję na temat hałdy w oparciu o wnikliwą analizę *Małej apokalipsy* Andrzeja Buszy. Pod względem problemowym stanowi ona istotny element pracy, natomiast nie zawiera wniosków końcowych. W pracy poświęconej tekstom różnych autorów podsumowanie w postaci formuły syntetyzującej przeprowadzone analizy wzbogaciłoby znacznie wywód.

Rozprawa ma charakter analityczno-interpretacyjny, zgodnie z założeniem przedstawionym w *Uwagach o pracy* (zamiast terminów określających zawartość pracy: szkice i interpretacje, bardziej odpowiednie byłyby: studia i szkice). Autorka wskazuje różne znaczenia i funkcje hałdy w wybranych tekstach, charakteryzuje wyobraźnię poetycką i symboliczną twórców. Tu drobna uwaga: w niektórych przypadkach można odnieść wrażenie, że w przypisywaniu określonych znaczeń do wyłonionych z wierszy elementów krajobrazu mamy do czynienia z nadinterpretacją (np. s. 46-47, 113); nie zawsze jasno ujęte są kompetencje podmiotu lirycznego (np. s. 67). Badaczka nie zmierza do ujęć syntetyzujących, praca „nie jest sproblematyzowaną rozprawą” (s. 16) – jednakże poszczególne ogniwa składają się na całość uporządkowaną pod względem chronologicznym (w częściach od drugiej do czwartej omówiono przede wszystkim utwory z lat międzywojennych, w kolejnych – z okresu powojennego) i problemowym (w obrębie każdej części wyłonione zostały zagadnienia związane z treścią i poetyką utworów). Ukazując różnorodne sposoby traktowania hałdy przez wybranych twórców, Katarzyna Niesporek wydobywa odrębność i swoistość lirycznych obrazów, ale w świetle przeprowadzonych analiz ujawniają się też elementy wspólne w postawie poetów wobec śląskiego pejzażu. Wyraźniejsze wskazanie tych analogii (i różnic) winno właśnie stanowić zamknięcie pracy. Może jaśniej rysowałoby się usytuowanie objętych uwagą dokonań literackich na tle procesu wrastania znaczącego elementu przestrzeni Śląska w świadomość literacką, przeistaczania się hałdy z elementu „degradującego śląski krajobraz” (s. 10) w nieodłączny składnik współczesnego otoczenia człowieka i znak kultury. Katarzyna Niesporek wszak wykazuje dużą wiedzę w zakresie tej problematyki; w sposób umiejętny korzysta z literatury przedmiotowej, zarówno odnoszącej się do twórczości omawianych poetów, jak i zagadnień ogólnych.

Niektóre kwestie, jak już zaznaczyłam wyżej, wymagałyby głębszego namysłu. Dopominając się o dokładniejsze uzasadnienie wyboru autorów, których wiersze zostały poddane analizie, pragnę podkreślić, iż reprezentatywność omawianych utworów dla podjętej

tematyki wydaje się w świetle przeprowadzonych zadań oczywista, ale solidniejsza podbudowa wzbogaciłaby wywód. Warto byłoby też powrócić do pytania, czy okres, w jakim powstawały wiersze, odcisnął swoje dostrzegalne piętno na lirycznych obrazach śląskiego pejzażu. Kontekst historycznoliteracki, z którego Autorka zrezygnowała, umożliwiłby pełniejszą perspektywę oglądu omawianych zjawisk literackich. Zastrzeżenia pod adresem rozprawy poszerzyć należy, co jest wszak powinnością recenzenta, o uwagi dotyczące strony językowej pracy; zawiera ona nieliczne usterki, głównie stylistyczne.

Przedłożona praca, napisana w oparciu o rzetelnie i pomysłowo przeprowadzone analizy, przedstawiająca interesujące propozycje interpretacyjne, stanowi twórcze i samodzielne rozwiązanie podjętego w niej zadania badawczego. Nie mam wątpliwości, że rozprawa *Hałda. O śląskiej wyobraźni poetyckiej i symbolicznej* spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim. Wnoszę zatem o dopuszczenie pani mgr Katarzyny Niesporek do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Ewa Kuczyńska

Częstochowa, 21 sierpnia 2017 r.